

UNIVERSITATEA “Alexandru Ioan Cuza”, IAȘI

FACULTATEA DE LITERE

**DIE LITERATUR AUS DEUTSCHLAND UND
ÖSTERREICH IN DEN DEUTSCHSPRACHIGEN
ZEITUNGEN AUS CZERNOWITZ (1918-1933)**

**[LITERATURA DIN GERMANIA ȘI AUSTRIA ÎN
ZIARELE DE LIMBA GERMANĂ DIN CERNAUȚI
(1918-1933)]**

– REZUMAT –

Candidat:

NORA CHELARU

Conducător Științific:

Prof. Dr. Dr. h.c. ANDREI CORBEA-HOIȘIE

Iași 2014

CUPRINS

0. Introducere
  - 0.1. Contextul istoric
  - 0.2. Cadrul temporal
  - 0.3. Cadrul geografic
  - 0.4. Întrebări de cercetare
  - 0.5. Surse
  - 0.6. Stadiul cercetării
  - 0.7. Cadrul metodologic
  - 0.8. Structură
  - 0.9. Burse de cercetare
  - 0.10. Mulțumiri

1. Inventarierea literaturii de limbă germană din Germania și din Austria din presa de limbă germană din Cernăuți
  - 1.1. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*
    - 1.1.1. Apariția și dezvoltarea ziarului
    - 1.1.2. Literatura în CAZ
      - 1.1.2.1. Proză scurtă
      - 1.1.2.2. Lirică
      - 1.1.2.3. Dramă
      - 1.1.2.4. Fortsetzungsromane
      - 1.1.2.5. Recenzii de carte, critici și mențiuni de literatură de limbă germană

- 1.1.2.6. Rubrica „Feuilleton“
  - 1.1.2.6.1. Clasici ai literaturii germane
  - 1.1.2.6.2. Literatură contemporană
  - 1.1.2.6.3. Literatură de limbă germană din Bucovina
- 1.1.2.7. Rubricile „Literatur“ și „Wissenschaft und Literatur“
- 1.1.2.8. Suplimentul „Das Buch von heute“
- 1.1.2.9. Publicitate
- 1.1.3. Concluzii

1.2. *Vorwärts*

- 1.2.1. Apariția și dezvoltarea ziarului
- 1.2.2. Literatura în *Vorwärts*
  - 1.2.2.1. Proză scurtă
  - 1.2.2.2. Lirică
  - 1.2.2.3. Dramă și romane
  - 1.2.2.4. Recenzii de carte, critici și mențiuni de literatură de limbă germană
    - 1.2.2.4.1. Clasici ai literaturii germane
    - 1.2.2.4.2. Literatură contemporană
  - 1.2.2.5. Literatură de limbă germană din Bucovina

1.2.2.6. Publicitate

1.2.3. Concluzii

1.3. *Czernowitzer Morgenblatt*

1.3.1. Apariția și dezvoltarea ziarului

1.3.2. Literatura în *CM*

1.3.2.1. Proză scurtă

1.3.2.2. Lirică

1.3.2.3. Dramă

1.3.2.4. Romane

1.3.2.5. Recenzii de carte,
critici și mențiuni de
literatură de limbă
germană

1.3.2.5.1. Clasici ai literaturii
germane

1.3.2.5.2. Literatură
contemporană

1.3.2.6. Literatură de limbă
germană din Bukowina

1.3.2.7. Publicitate

1.3.3. Concluzii

1.4. *Ostjüdische Zeitung*

1.4.1. Apariția și dezvoltarea ziarului

1.4.2. Literatura în *OZ*

1.4.2.1. „Feuilleton“

1.4.2.2. Romane

1.4.2.3. Proză scurtă

1.4.2.4. Lirică și dramă

- 1.4.2.5. Recenzii de carte,
critici și mențiuni de
literatură de limbă
germană
  - 1.4.2.5.1. Clasici ai
literaturii germane
  - 1.4.2.5.2. Literatură
contemporană
- 1.4.2.6. Literatură de limbă
germană din Bucovina

1.4.3. Concluzii

1.5. *Czernowitzer Deutsche Tagespost*

- 1.5.1. Apariția și dezvoltarea ziarului
- 1.5.2. Literatura în CDT
  - 1.5.2.1. Proză
  - 1.5.2.2. Lirică
  - 1.5.2.3. Romane
  - 1.5.2.4. Recenzii de carte,
critici și mențiuni de
literatură de limbă
germană
    - 1.5.2.4.1. Clasici ai literaturii
germane
    - 1.5.2.4.2. Literatură
contemporană
  - 1.5.2.5. Literatură de limbă
germană din Bucovina
  - 1.5.2.6. Literatură de limbă
germană din și despre
Transilvania

1.5.3. Concluzii

2. Literatura din Germania și Austria în Cernăuți:
întindere și limite ale câmpului literar de limbă
germană al Germaniei și al Austriei
3. Concluzii
4. Cuprins

REZUMATUL TEZEI

Cartea lui Ion Nistor din 1919, *Der nationale Kampf in der Bukowina*, care includea și o hartă etnică, a scos în evidență plurietnicitatea ieșită din comun a orașului Cernăuți. Harta lui Nistor arăta că, etniile română, germană, ruteană și poloneză însumau fiecare câte o șesime din populația orașului, în timp ce cea evreiască reprezentau două șesimi. Această hartă nu arată însă că limba germană era declarată limbă maternă de către jumătate din populație, cu toate că doar o șesime se considerau germani. Acest lucru reiese din statisticile austriece, care împărțeau populația Cisletaniei, nu după etnie, ci după limba vorbită.

Trecerea de la o mică localitate moldovenească la o capitală majoritar vorbitoare de germană a unei provincii austriece a fost consecința politicii împăratului Joseph al II-lea: în calitate de coregent al mamei sale, Împărăteasa Maria Tereza, a vizitat regiunea pentru prima dată în 1773 și s-a convins de necesitatea de a anexa partea nordică a principatului Moldova la Imperiul Habsburgic, pentru a

lega Galiția de Transilvania. După mai multe negocieri diplomatice Imperiul Otoman a cedat Imperiului Habsburgic în 1775 acea parte a Moldovei, de atunci încolo numită Bucovina. În 1784, Joseph al II-lea a introdus în locul latinei germana ca limbă administrativă. Fiii boierilor moldoveni au primit atunci burse austriece ca să învețe limba germană și dreptul austriac la Viena. De asemenea, funcționari români, polonezi, austrieci și sași vorbitori de limbă germană din Transilvania și Galiția, precum și din alte părți ale imperiului au fost mutați în Bucovina. În acest fel s-a creat în Cernăuți și în celelalte orașe de reședință ale regiunii un corp administrativ care era polietnic și care comunica în germană. Această populație vorbitoare de germană a fost întărită și prin atragerea de muncitori calificați germani. Pe lângă aceștia, a crescut și numărul evreilor, care emigrau mai ales din Galiția în Bucovina și care se stabileau, cel mai adesea în orașe.

De-a lungul unui secol s-a dezvoltat o literatură, un teatru și o scenă muzicală de expresie germană în Cernăuți, la care a participat într-o mare măsură și populația evreiască. În anul

1875 a fost înființată universitatea „Francisc Josif“ în limba germană, la o sută de ani de la anexarea Bucovinei de către Imperiul Habsburgic. Aceasta a devenit simbolul apartenenței Bucovinei la spațiul cultural de limbă germană.

Populația Cernăuțiului vorbitoare de germană nu era doar plurietnică ci aparținea și diferitelor straturi ale societății. Acest lucru a condus la fondarea a numeroase asociații și partide și la diversificarea ofertei de ziare, care exprimau opinii diferite și interpreta informațiile în moduri specifice grupului căruia îi erau adresate.

Tema lucrării, literatura din Germania și Austria în ziarele de limbă germană din Cernăuți între 1918 și 1933, a fost aleasă pe baza următoarelor constatări:

1. O comparație a statisticilor austriece și românești arată că Cernăuțiul a fost la începutul perioadei interbelice un oraș pe jumătate germanofon. Însă, grupul etnic german reprezenta doar 15% din populație. Aceasta ne arată ca limba germană era vorbită și în mare parte de către

populația evreiască, care alcătuia 30% din populația orașului. Studiarea ziarelor de limbă germană din Cernăuți ne poate lămurii în ce fel a fost privită limba germană, pe de o parte de către germani, pe de altă parte de către evrei.

2. Pozițiile ideologice ale diferitelor grupuri de germani și de evrei erau reflectate prin existența mai multor publicații periodice de limba germană. Limba germană era, așadar, folosită pentru exprimarea de opinii diferite.
3. Cernăuțiul era capitala unei provincii austriece care era integrată în 1918 în regatul România. În urma unirii Bucovinei cu Regatul a început o politică de românizare. Cernăuțiul a rămas, însă, o enclava de limbă germană în România de nord-est și a păstrat legătura cu spațiul de limbă germană occidental.
4. În același timp, Cernăuțiul a devenit un spațiu de schimb cu celelalte centre de limbă germană din componența regatului, cum ar fi centrele din Sibiu,

Braşov, Timişoara, Bucureşti.

5. Cernăuţiul a intrat şi în dialog cu producătorii de cultura de expresie română. Mulţi autori români au fost publicaţi în traducerea germană în ziarele de limbă germană din Cernăuţi.
6. Ziarele cernăuţene de limbă germană au fost mijloacele de comunicare cele mai vizibile şi cele mai cotidiene ale schimburilor a) între diferitele grupuri din Cernăuţi, b) între Cernăuţi şi celelalte centre de limbă germană din România, c) între Cernăuţi şi Occidentul european.

Ținând cont de aceste aspecte, studiul vizează să contribuie la o cunoaştere mai bună a poziţiei Cernăuţiului în spaţiul de limbă germană şi să vină în completarea cercetărilor de germanistică bucovinene, româneşti, austriece şi germane şi, în acelaşi timp, continuă seria de studii bucovinene realizate în cadrul catedrei de germanistică de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza“, Iaşi.

Studiul se concentrează asupra literaturii de expresie germană publicată în ziarele de limbă germană din Cernăuți, dar mai ales asupra producției literare din Germania și Austria.

Ca punct de pornire al cercetării a fost ales anul unirii Bucovinei cu Regatul României, anume 1918. Studiul se încheie în 1933, când în Austria și mai ales în Germania se stabilesc regimuri totalitare, care-i obligă pe mulți autori să plece în exil, moment din care putem vorbi despre „Exilliteratur“. În perioada dintre 1918 și 1933, limba germană și-a pierdut în Bucovina statutul de limbă administrativă, dar a continuat să fie vorbită în viața de zi cu zi de mai multe grupuri ale populației, atât în conversațiile cotidiene cât și în cadrul producției culturale. Limba germană a rămas de altfel elementul de legătură între regiunile vorbitoare de germană ale fostului Imperiu Austro-Ungar și întregul spațiu de limbă germană, situație care a făcut posibil un schimb cultural intens între Bucovina, Austria, Germania și ținuturile vorbitoare de germană din Cehoslovacia.

Pentru a avea o privire de ansamblu și asupra diferitelor opinii prezente în Cernăuți și asupra întregii perioade 1918–1933, au fost alese ziarele cele mai reprezentative și cele mai longevive. Este vorba despre ziarele burgheze *Czernowitzer Allgemeine Zeitung* și *Czernowitzer Morgenblatt*, de ziarul socialist *Vorwärts*, de ziarul sionist *Ostjüdische Zeitung* și de ziarul național german *Czernowitzer Deutsche Tagespost*.

Cele cinci ziare menționate au fost găsite la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu“ din Iași, la Biblioteca din *Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* din München, la Biblioteca Academiei Române din București, la Arhivele Statului Ucrainean din Cernăuți, la Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga“ din Cluj și la *Institut für Auslandsbeziehungen* din Stuttgart.

Lucrarea a fost împărțită în două părți principale:

În prima parte, au fost alcătuite listele autorilor de expresie germană și au fost prezentate câteva opere alese. Alegerea s-a bazat fie pe tematica textului, fie pe faptul că opera a fost publicată doar în ziarul respectiv. În cel de-al doilea caz, este vorba mai ales de autori bucovineni, colaboratori ai diferitelor ziare, cum ar fi Berthold Frucht, Franz Porubsky sau Fritz Poppenberger. Pentru fiecare ziar a fost scoasă în evidență proporția diferitelor genuri literare: proza scurtă, poezie, dramă și romane. În plus, au fost comentate recenziile literare. Pentru a verifica ce opere literare din Germania și Austria au fost accesibile publicului cernăuțean, respectiv consumate de acesta, au fost evidențiate sondajele literare făcute de ziare și anunțurile publicitare ale librăriilor din Cernăuți.

În a doua parte au fost comparate ofertele literare de limbă germană ale diferitelor ziare. Următoarele puncte au fost scoase în evidență:

- Popularitatea autorilor din ziarele cernăuțene.
- Repertoriul comun al ziarelor cu tendințe divergente.
- Repertoriul specific al ziarelor cu tendințe politice evidente.
- Legăturile fiecărui ziar cu Germania și Austria.
- Indiciile referitoare la gustul literar al publicului fiecărui ziar.
- Indiciile referitoare la literatura de limba germană oferită sau consumată în Cernăuți.
- Participarea Cernăuțiului la câmpul literar de limba germană.

Rezultatele obținute au fost următoarele:

- S-a putut constata marea diversitate a autorilor publicați în ziare. Aceștia veneau din 25 de țări diferite, mai ales din Germania, Austria și România. Numărul autorilor de expresie germană din Germania, Austria și România se ridică deja la 780.
- Ziarul cu oferta literară cea mai mare a fost *Czernowitzer Morgenblatt*. Urmau *Vorwärts*,

Czernowitzer Deutsche Tagespost și *Czernowitzer Allgemeine Zeitung* și *Ostjüdische Zeitung*. Ziarul socialist internaționalist *Vorwärts* avea cea mai mare ofertă literară de autori traduși din literatura internațională.

- Ziarele studiate publicau autori foarte diferiți. Singurii autori care se regăsesc în fiecare ziar, cu excepția ziarului *Ostjüdische Zeitung*, sunt Alexander Roda Roda și Kurt Tucholsky, aceștia fiind doi autori foarte productivi. Fiecare redacție putea găsi texte la ei, care se potriveau cu opiniile lor politice sau cu scopurile lor comerciale. Cele două ziare burgheze, *Czernowitzer Allgemeine Zeitung* și *Czernowitzer Morgenblatt*, aveau cei mai mulți autori în comun.
- Literatura publicată în ziarele din Cernăuți avea ca scop principal să facă ziarul respectiv mai atrăgător, mai ușor de vândut. Așa-zisele Fortsetzungsromane erau folosite pentru a atrage noi abonați. *Czernowitzer Morgenblatt*, de exemplu, promitea cititorilor interesați de romanele lor că, dacă se vor abona la ziar, vor primi gratuit părțile romanului publicate în trecut. Cu scopul de a atrage un

public mai mare, *Czernowitzer Allgemeine Zeitung* a publicat mai multe romane în același timp. Romanele erau un fel de publicitate capcană și aparțineau în general literaturii de consum. Ele nu corespundeau întotdeauna opiniilor politice ale ziarului. Așadar, ziarul socialist *Vorwärts* a publicat un roman scris după gustul burghez.

- Cu același scop de publicitate, se publicau și alte texte de consum, atât în proză cât și în versuri.
- Alături de literatura de consum, au apărut și texte care exprimau poziția politică a ziarelor. *Vorwärts* publica, de pildă, texte avangardiste, care prezentau viața de zi cu zi a muncitorilor, a marginalizaților sau a femeilor. *Czernowitzer Deutsche Tagespost*, dimpotriva, alegea texte conservatoare, care descriau în mod idilic poporul german și viața la țară. *Ostjüdische Zeitung* publica opere scrise de autori evrei sau cu conținut evreiesc, mai ales despre Palestina.
- Genul dramatic se regăsește în cea mai mică măsură în toate cele cinci ziare.
- Ziarele publicau foarte puțini autori clasici. Cu excepția

ziarului *Vorwärts*, nici autorii avangardiști care aparțineau expresionismului sau curentului *Neue Sachlichkeit* nu prea erau prezenți.

- Gustul estetic și opinia politică ale redactorilor erau mai vizibile în recenziile literare și în recomandările de cărți. Aici apăreau atât concordanțele cât și diferențele dintre ziare. De pildă, deși toți erau de acord că clasicul german Gotthold Ephraim Lessing era un model de toleranță, *Vorwärts* îl prezenta pe clasicul Johann Wolfgang von Goethe ca un precursor al mișcării socialiste și *Ostjüdische Zeitung* îl descrie ca un admirator al evreilor. Cele mai multe diferențe de opinii existau între *Czernowitzer Deutsche Tagespost* și *Vorwärts*.
- Toate ziarele, în afara lui *Vorwärts*, au publicat autori bucovineni. Din comentariile redacțiilor reiese că sunt mândre atunci când un fiu al orașului sau o persoană legată de Cernăuți a avut succes în afara țării, mai ales la Viena sau la Berlin. În acest context, redacțiile prezentau Bucovina adeseori ca o piață culturală prea mică, care nu oferea posibilități de afirmare sau

dezvoltare marilor talente. Cel mai mare susținător al autorilor bucovineni a fost ziarul *Czernowitzer Morgenblatt*, prin persoana ziaristului Alfred Margul-Sperber.

- Din literatura celorlalte enclave de limbă germană din România au fost publicați doar câțiva autori, mai ales Oskar Walter Cisek din București.
- Cei mai mulți autori aleși pentru a fi publicați în ziarele din Cernăuți erau activi în Germania sau în Austria. Pentru aceasta alegere existau mai multe motive:
  1. Publicul cernăuțean de limba germană, mai ales cel evreiesc, se simțea legat în continuare de Austria;
  2. Publicul cernăuțean german avusese o legătură puternică cu Germania, încă dinainte de 1918;
  3. Cererea de produse literare din Germania și din Austria, care existase încă înainte de 1918, a continuat să existe;
  4. Numai productivitatea literară mare a Germaniei și a Austriei putea satisface cererea literară cernăuțeană;
  5. Germana rămânea limba de comunicare cu alte ziare

din Occidentul european.

Oferta literară a ziarelor și a librăriilor din Cernăuți arată că se încerca în continuare să se satisfacă cererea literară a publicului cernăuțean. Produsele literare publicate în Germania sau în Austria apăreau aproape sincron pe piața cernăuțeană.

Din ofertele, recenziile și recomandările literare ale celor cinci ziare, reiese foarte clar că toate grupurile etnice, religioase și politice de limbă germană din Cernăuți participau la același câmp literar de limbă germană ca și Germania și Austria, Cehoslovacia, Elveția sau alte enclave de limbă germană.

Pe baza acestor rezultate, se poate spera ca această lucrare să poată deschide noi câmpuri de studii, mai ales în ceea ce privește consumul literar din Cernăuți, care nu a putut fi clarificat în întregime, răspândirea literaturii românești prin traduceri publicate în ziarele din Cernăuți, prezentarea Germaniei și a Austriei în textele publicate în ziarele

cernăuțene și statutul femeii în societatea Bucovinei
interbelice.

BIBLIOGRAFIE

- Astner 1988 Astner, Michael, *Das deutschsprachige literarische Exil in der rumäniendeutschen und -deutschsprachigen Presse 1933-1940, Bibliographie und Problemaufriss*, Iași 1988
- Bormann 1983 Bormann, Alexander von/ Glaser, Horst Albert (Hg.), *Weimarer Republik – Drittes Reich, Avantgardismus, Parteilichkeit, Exil* in Glaser, Horst Albert (Hg.), *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*, Rowohlt, Reinbek 1983
- Bourdieu 1997 Bourdieu, Pierre, „Das literarische Feld“, „Die drei Vorgehensweisen“, Egger, Stephan (Übers.) in: Pinto, Louis/ Schultheis, Franz (Hg.), *Streifzüge durch das literarische Feld*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz 1997
- Byczkiewicz 2007 Anna Byczkiewicz, Die neueste deutschsprachige Reiseliteratur zu Galizien in Kakanien revisted 15.01.2007; www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/AByczkiewicz1.pdf 26.04.2014
- Ceaușu 1998 Ceaușu, Mihai Ștefan, *Bucovina Habsburgică de la anexare la*

- Congresul de la Viena*, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, Iași 1998
- Colin 1998 Colin, Amy/ Kittner, Alfred (Hg.), *Versunkene Dichtung der Bukowina*, Wilhelm Fink Verlag, Stuttgart 1998
- Cordon 2002 Cordon Cécile / Kusdat Helmut (Hg.), *An der Zeiten Ränder, Czernowitz und die Bukowina, Geschichte, Literatur, Verfolgung, Exil*, Theodor Kramer Gesellschaft, Wien 2002
- Franzos 1876 Franzos, Karl Emil, *Aus Halb-Asien*, Erster Band, Duncker & Humblot, Leipzig 1876
- Guțu 2009 Guțu, George/ Motzan, Peter/ Sienerth, Stefan (Hg.), *Die Buche, Eine Anthologie deutschsprachiger Judendichtung aus der Bukowina zusammengestellt von Alfred Margul-Sperber*, Rimbaud, München 2009
- Hausleitner 2001 Hausleitner, Mariana, *Die Rumänisierung der Bukowina, Die Durchsetzung des national-staatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918-1944*, R. Oldenbourg Verlag, München 2001
- Hausleitner 2013 Mariana Hausleitner, „Eine wechselvolle Geschichte, Die Bukowina und die Stadt Czernowitz vom 18. bis zum 20. Jahrhundert“ in Braun, Helmut, *Czernowitz, Die*

- Geschichte einer untergegangenen Kulturmetropole*, Ch. Links Verlag, Berlin 2013
- Heinen 2007 Heinen, Armin, *Rumänien, der Holocaust und die Logik der Gewalt*, Oldenbourg Verlag, München 2007
- Hoişie 1998 Corbea-Hoişie, Andrei (Hg.), *Jüdisches Städtebild: Czernowitz*, Jüdischer Verlag im Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main 1998
- Hoişie 2008 Corbea-Hoişie, Andrei, „Jüdisches und jiddisches Czernowitz“ in Corbea-Hoişie, Andrei (Hg.), *Mythos Czernowitz*, Deutsches Kulturforum östliches Europa, Potsdam 2008
- Hoişie 2003 Corbea-Hoişie, Andrei, „Le Voyage colonisateur de Karl Emil Franzos (1848-1904) en « Semi-Asie »“ in Cultures d'Europe centrale No 3 CIRCE, 2003
<http://archive.today/tgsy1> 26.04.2014
- Hoişie 2003 Nerv Corbea-Hoişie, Andrei, „Der Nerv“, „Der Kon-Text und die Folgen“ in Corbea-Hoişie, Andrei, *Czernowitzer Geschichten, Über eine städtische Kultur in Mittel(Ost)europa*, Böhlau Verlag, Wien/Köln/Weimar 2003
- Hoişie 2005 Corbea-Hoişie, Andrei, „Deutsch-jüdische Symbiose in der mitteleuropäischen Provinz: Bukowina“ in Engel-Braunschmidt, Annelore/ Hübner, Eckhard (Hg.),

- Hrenciuc 2001 *Jüdische Welten in Osteuropa*, Peter Lang, Bern/ Berlin usw. 2005
Hrenciuc, Daniel, „Frontiera româno-polonă în dezbaterile conferinței de pace de la Paris (1919-1920)“ in *Analele Bucovinei* 2001
- Jurt 1995 Jurt, Joseph, *Das literarische Feld, Das Konzept Pierre Bourdieus in Theorie und Praxis*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1995
- Jurt 2001 Jurt, Joseph, „La théorie du champ littéraire et l'internationalisation de la littérature“, in Keunen, Bart (Hg.), *Literature and Society*, Peter Lang, Bruxelles 2001
- Kaindl 1911 Kaindl, Raimund Friedrich, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, Friedrich Andreas Perthes, Gotha 1911
- Kosiul 2012 Kosiul, Willi, *Die Bukowina und ihre Buchenlanddeutschen*, Band II, Reimo Verlag, Oberding 2012
- Lihaciu 2012 Lihaciu, Ion, *Czernowitz 1848-1918, Das kulturelle Leben einer Provinzmetropole*, Parthenon Verlag, Kaiserslautern 2012
- Lihaciu 2012 Art. Lihaciu Ion, „Czernowitz 1900 – literatura și presa de limbă germană“ in Corbea-Hoișie, Andrei/Lihaciu, Ion/Winkler, Markus, *Prolegomene la un dicționar al presei de limbă*

- germană din Bucovina istorică (1848-1940)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza“ Iași, Iași 2012
- Marten-Finnis 2005 Marten-Finnis, Susanne/ Schmitz, Walter/ Winkler, Markus, *Deutschsprachige Presse in Czernowitz bis zum Zweiten Weltkrieg*, Thelem Verlag, Dresden 2005
- Neumann 1855 Neumann, Léopold/Plason, Adolphe de, *Recueil des Traités et Conventions conclus par l'Autriche avec les Puissances étrangères, depuis 1863 jusqu'à nos jours*, Tome 1, F. A. Brockhaus, Leipzig 1855
- Polek 1892 Polek, Johann, Repertorium der landeskundlichen Literatur der Bukowina, Pardini in Comm., Czernowitz 1892
- Polek 1895 Polek, Johann, „Joseph's II. Reisen nach Galizien und der Bukowina und ihre Bedeutung für letztere Provinz“ in *Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums* 1895
- Polek 1899 Polek, Johann, „Die Deutschen“ in Habsburg, Rudolf von (Hg.), *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bukowina*, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1899
- Prokopowitsch 1955 Prokopowitsch, Erich, *Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-*

- Josephs-Universität in Czernowitz (Bukowina – Buchenland)*, Ed. Piepersche Buchdruckerei und Verlagsanstalt, Clausenthal-Zellerfeld 1955
- Prokopowitsch 1962 Prokopowitsch, Erich, *Die Entwicklung des Pressewesens in der Bukowina*, Verlag der Typographischen Anstalt, Wien 1962
- Prolegomene 2012 Corbea-Hoişie, Andrei/Lihaciu, Ion/Winkler, Markus, *Prolegomene la un dicţionar al presei de limbă germană din Bucovina istorică (1848-1940)*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza“ Iaşi, Iaşi 2012
- Ranner 2009 Ranner, Gertrud/Halling, Axel/Fiedler, Anja (Hg.), *...und das Herz wird mir schwer dabei, Czernowitzer Juden erinnern sich*, Deutsches Kulturforum östliches Europa, Potsdam 2009
- Riondet 2003 Riondet, Odile, „L'auteur, le livre et le lecteur dans les travaux de Pierre Bourdieu“, in *Bulletin des bibliothèques de France*, Nr. 2, 2003 auf <http://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-2003-02-0082-001> 28.05.2014
- Rostoş 2008 Rostos, Ioana, *Czernowitzer Morgenblatt, Eine Monographie*, Editura Universităţii Suceava, Suceava 2008

- Sapiro Gisèle, „Pour une approche sociologique des relations entre littérature et idéologie“, in *COnTEXTES*, Nr. 2, 2007 auf <http://contextes.revues.org/165> 28.05.2014
- Scharr 2010 Scharr, Kurt, *Die Landschaft Bukowina*, Böhlau, Wien 2010
- Sha'ari 2000 Sha'ari, David, „Die jüdische Gemeinde von Czernowitz“ in Heppner, Harald (Hg.), *Czernowitz, Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt*, Böhlau, Köln 2000
- Slawinski 1995 Slawinski, Ilona/ Streika, Joseph P. (Hg.), *Die Bukowina, Vergangenheit und Gegenwart*, Peter Lang, Bern/ Berlin usw. 1995
- Solomon 2012 Francisca Solomon, „Czernowitzer Tagblatt“ in Prolegomene 2012
- Stachel 2001 Stachel, Peter, „Ein Staat, der an einem Sprachfehler zu Grunde ging“ in Feichtinger, Johannes, Stachel, Peter (Hg.), *Das Gewebe der Kultur. Kulturwissenschaftliche Analysen zur Geschichte und Identität Österreichs in der Moderne*, Studienverlag, Innsbruck 2001;
[www.oeaw.ac.at/ikt/fileadmin/media pool/Ikt_pub/Online_Publikationen/sta_1staat.pdf](http://www.oeaw.ac.at/ikt/fileadmin/media_pool/Ikt_pub/Online_Publikationen/sta_1staat.pdf) 26.04.2014
- Statistik 1894 K. K. Statistische Central-

- Commission, *Special-Orts-Repertorium der Bukowina*, Alfred Hölder, Wien 1894
- Universität 1900 *Die K. K. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes*, Bukowinaer Vereinsdruckerei, Czernowitz 1900
- Winkler 2007 Winkler, Markus, *Jüdische Identitäten im kommunikativen Raum*, Edition Lumière, Bremen 2007
- Winkler 2011 Winkler, Markus, „Deutschsprachige Presse und Öffentlichkeit in Czernowitz vor 1918“ in Winkler, Markus, *Presselandschaft in der Bukowina und den Nachbarregionen*, IKGS-Verlag, München 2011
- Winkler 2012 Ind. Winkler, Markus/Lihaciu Ion, Index alfabetice al periodicelor de limbă germană din Bucovina (1848-1940) in *Prolegomene* 2012
- Winkler 2012 Zens. Winkler, Markus, „Legea presei și cenzura în Monarhia habsburgică și în România, Studiu de caz: Bucovina“ in *Prolegomene* 2012
- Yavetz 2007 Yavetz, Zvi, *Erinnerungen an Czernowitz. Wo Menschen und Bücher lebten*, C.H. Beck, München 2007

CAZ *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*
CDT *Czernowitzer Deutsche Tagespost*
CM *Czernowitzer Morgenblatt*
OZ *Ostjüdische Zeitung*
Vorwärts

<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx>
www.dnb.de
<http://anno.onb.ac.at>
<http://www.deutsche-biographie.de/>
<http://www.biographien.ac.at/>
<https://portal.dnb.de/>

